

تبیین ابعاد و مؤلفه‌های رشد معنوی انسان و تحلیل آن در محتوای سند تحول بنیادین آموزش و پرورش ایران

حسن نجفی* رضا وفائی** دکتر حسن ملکی***

چکیده

هدف پژوهش حاضر تبیین ابعاد و مؤلفه‌های رشد معنوی انسان و تحلیل آن در محتوای سند تحول بنیادین آموزش و پرورش ایران است. روش پژوهش توصیفی شامل: تحلیل اسنادی و نیز تحلیل محتوا بود و رویکرد آن نیز کاربردی محسوب می‌گردد. جامعه تحلیلی، شامل دو بخش: متون مرتبط با ابعاد و مؤلفه‌های رشد معنوی انسان و متن سند تحول بنیادین آموزش و پرورش، مصوب آذر ماه ۱۳۹۰ می‌باشد که با توجه به ماهیت موضوع و محدودیت جامعه پژوهشی، از نمونه‌گیری صرف نظر شده و کل جامعه آماری مورد بررسی و تحلیل قرار گرفت. ابزارهای اندازه‌گیری، فرم فیش‌برداری و نیز سیاهه تحلیل محتوای محقق ساخته بود. داده‌های اسنادی به شیوه کیفی با استفاده از شاخص‌های توصیفی در فرایند آنتروپی شانون مورد تحلیل قرار گرفت. یافته‌های پژوهش بیانگر آن است که: - چارچوب مفهومی رشد معنوی انسان را می‌توان براساس مدارک و مستندات مرتبط در ۳ بُعد و ۲۹ مؤلفه تدوین نمود. میزان تراکم توجه به رشد معنوی در بخش هدف‌های عملیاتی و راهکارها با ۷۰ فراوانی و ۴۱/۷ درصد زیاد و در بخش بیانیه مأموریت با ۲ فراوانی و ۱/۲ درصد بسیار کم می‌باشد. در بین ابعاد مورد بررسی، بعد اخلاق با میزان بار اطلاعاتی ۰/۸۳۹ و ضریب اهمیت ۰/۳۷۳ بیشترین توجه را به خود اختصاص داده است، این در حالی است که به بعد تعقل با میزان بار اطلاعاتی ۰/۶۷۰ و ضریب اهمیت ۰/۲۹۸ کمتر توجه شده است.

واژه‌گان کلیدی: رشد معنوی انسان، سند تحول بنیادین آموزش و پرورش، تحلیل محتوا، آنتروپی شانون

تاریخ دریافت: ۹۴/۵/۳۱ □ تاریخ پذیرش: ۹۴/۸/۱۸

* نویسنده مسئول، دانشجوی دکتری مطالعات برنامه درسی، دانشگاه علامه طباطبائی ..... hnajafih@yahoo.com
** کارشناس ارشد مطالعات برنامه درسی، دانشگاه شاهد
*** استاد برنامه ریزی درسی دانشکده روانشناسی و علوم تربیتی، دانشگاه علامه طباطبائی

انسان در آغاز هزاره سوم درگیر بزرگ‌ترین بحران‌ها شده است، بحران بی‌هویتی، بحران ارزش‌ها، بحران در انتخاب هدف، بحران در کلیت خویش، بحران در معرفت دینی، بحران در نظام تفکر و تعقل خویش و بالاخره بحران در آیین اخلاق و آداب انسانی (قائدی، ۱۳۸۵: ۱۹۵). از همه این بحران‌ها مصیبت بارت‌تر که بنیان درون و بیرون را از هم گسسته و او را به وادی ضلالت کشانده است، بحران در تربیت معنوی در قالب حس مذهبی و نیاز خداجویی اوست (میرزاخانی، ۱۳۹۱: ۱۲) بحرانی که در راستای گم‌گشتگی انسان از فطرت بوجود آمده و وحدت درونی او را به تشتت کشانده است. امروزه یکپارچگی و وحدت و تعادل روانی انسان که از ایمان الهی و شوق دینی و احساس معنوی برمی‌خواست از میان رفته است. گویی جهان یکسره در اصالت فردیتی درهم و برهم که از قطعه قطعه شدن نامنظم خوی و منش انسانی حکایت می‌کند گم‌گشته است (پروین یامچی، ۱۳۹۱: ۲۷).

معنویت‌گرایی به‌عنوان یکی از نیازهای اساسی آموزش و پرورش و عامل اساسی در رشد زندگی معنوی انسان، کانون توجه روزافزون متخصصان برنامه درسی، روان‌شناسان و فلاسفه است. به‌طوری که لحاظ نکردن آن را بی‌اعتنایی به عناصر اصلی آموزش و یادگیری می‌دانند و بر این باورند که باید معنویت را بخش مهمی از برنامه‌های آموزشی به حساب آورد. (قاسم‌پوردهاقانی و نصرافهانی، ۱۳۹۰: ۸۰). ورود معنویت در برنامه‌های درسی و اسناد تحولی بسیاری از کشورهای دنیا صورت گرفته است و برنامه‌ها بر آن اساس و در بستری از مفاهیم معنوی ساخته و پرداخته شده‌اند (میلر، ۱۳۸۰: ۶). در این راستا با نگاهی به اهداف و سرفصل دروس نظام‌های آموزشی متفاوت؛ از جمله آرژانتین (پرورش شهروندان آگاه و مطابق با ارزش‌های معنوی مسیحیت)، پاکستان (ایجاد انسجام معنوی براساس تعالیم اسلامی)، اتریش (پرورش استعدادهای شهروندان بر پایه ارزش‌های معنوی)، آلمان (پرورش معنوی جوانان)، بلژیک (ایجاد حس مسئولیت و ایمان در جوانان)، دانمارک (ارج نهادن به ارزش‌های معنوی مسیحیت) مشاهده می‌شود که جهت‌گیری برنامه نظام‌های آموزشی به سمت معنویت است (شعبانی، ۱۳۸۴: ۱۶۸).

رشد معنوی توسعه ظرفیت‌ها، صلاحیت‌های درونی و بیرونی، بودن و به کمال

رسیدن است. احساس بودن و وجود، ناشی از آموزش و پرورش معنوی است. آموزش‌های مبتنی بر معنویت در واقع به دنبال دستیابی به سطوح بالاتر، توسعه همه جانبه آگاهی و درک رابطه با وجود متعالی (خدا) و تأثیرگذار بر زندگی است (معروفی و کرمی، ۱۳۹۲: ۲۸). هدف چنین فرایندی درک هوشمندانه محتوای آموزشی نیست بلکه حرکتی فراتر از استدلال، تحلیل و اندیشه‌ورزی است، توجه آن مربوط ساختن این قبیل موضوعات با مسائل درونی است. ویژگی اساسی آن شهود، استعلا و ارتباط دنیای درونی و بیرونی فرد، خودکنترلی، یادگیری اندیشیدن، فراگرفتن از طریق عشق، درک شهودی است (برونا، فیونا، ۲۰۰۷: ۲۷۹).

برای اینکه درباره رشد معنوی انسان درک صحیحی داشته باشیم باید مفهوم معنویت را بکاویم و مقصود از آن را به درستی و روشنی تبیین کنیم. موسوی خمینی (۱۳۷۳) معنویت را مجموعه صفات و اعمالی می‌داند که جاذبه قوی و در عین حال منطقی و صحیح را در انسان بوجود می‌آورد تا او را در سیر به سوی خدای یگانه و محبوب عالم به‌طور اعجاب‌آوری پیش ببرد. مطهری (۱۳۹۳) معنویت را نوعی احساس و گرایش ذاتی انسان نسبت به امور غیرمادی مانند علم و دانایی، خیر اخلاقی، جمال و زیبایی، تقدس و پرستش که وجه تمایز انسان و موجودات دیگر، تعریف نموده است.

براساس این مفهوم از معنویت، «رشد معنوی» را می‌توان حاصل اقدامات هدایت‌گرایانه‌ای دانست که به منظور ایجاد، ایقا و اکمال استعدادهاى معنوی در حوزه ارتباط با وجود متعالی، باور به غیب، باور به‌رشد و بالندگی انسان در راستای گذشتن از پیچ و خم‌های زندگی و تنظیم زندگی شخصی بر مبنای ارتباط با وجود متعالی در هستی معنادار، سازمان یافته و جهت‌دار الوهی انجام می‌پذیرد. این بعد وجودی انسان فطری و ذاتی است و با توجه به بالندگی آدمی و در نتیجه، انجام تمرینات و مناسک مذهبی متحول شده و ارتقاء می‌یابد.

با توجه به تعریف فوق اولین غایت رشد معنوی، شناخت مبدأ به عنوان موجود اصیل و دارای تأثیر تمام در عالم هستی است. چرا که تمام سنت‌های الهی به مدد سنت اختیار ذاتی آدمی آمده‌اند تا او را در نهایت از اصالت دادن به کار پیرامونی

و خیالی خارج کنند و به موجود اصیل برسانند (قاسم پوردهاقانی و نصرافهانی، ۱۳۹۰: ۸۹). خداوند پیوسته آیات خود را در تمام جهان و نفس انسان‌ها نشان می‌دهد تا بالاخره انسان‌ها بفهمند حقیقتی غیر او نیست. در قرآن اشاره شده است که «سنریهم آیاتنا فی الافاق و فی انفسهم حتی یتبین لهم انه الحق» (فصلت: ۵۳)؛ به زودی نشانه‌های خود را در افق‌ها و در دل‌های‌شان به ایشان خواهیم نمود، تا برای‌شان روشن گردد که او حق است.

دومین غایت پرورش معنوی انسان، جهت‌یابی اصیل عاطفی انسان است (میهن^۱، ۲۰۰۲: ۱۷). به این منظور که حب آدمی بالاصاله به خدا تعلق گیرد و همه چیز را از لحاظ نظری و عملی در طول خداوند دیده شود نه عرض آن.

سومین غایت مهم رشد معنوی خروج تدریجی آدمی از بند هوای نفس و خواسته‌های دل و قرار گرفتن در مسیر دستورات الهی است که البته اگر به این مهم توجه شود و تحقق یابد، می‌توان شاهد آثار فردی و اجتماعی فراوانی بود (یارمحمدیان و همکاران، ۱۳۹۱: ۹۸).

به‌طور خلاصه باید گفت که غایت اصلی رشد و تربیت معنوی انسان، رسیدن به نشانگرهای معنوی است. طبیعی است که دستیابی به این هدف مهم، شرایط خاصی می‌طلبد. از جمله این شرایط آنها می‌توان به موارد زیر اشاره نمود: الف) به‌طور واقعی و منطقی تأمین‌کننده نیازها و خواست‌های متعالی انسان بوده؛ ب) ملایم و هم جهت با علایق معنوی و فراهم‌کننده لذت معنوی برای انسان باشد؛ ج) در جهت کمال‌گایی و سعادت‌نهایی انسان قرار گرفته؛ د) بر مبنای اصول اعتقادی، فروع دینی و مبانی اخلاقی تنظیم شود (نجفی و کشانی، ۱۳۸۸: ۱۵۴).

علاوه بر این، صاحب‌نظران و پژوهشگران این حوزه مواردی از قبیل آموزش بیان ادراکات، احساسات و عقاید (مهرمحمدی، ۱۳۹۰)، توجه به ذوق و سلیقه (حکیم‌زاده، موسوی، ۱۳۸۷)، توجه به پرورش تخیل (رحیمی‌نیا و همکاران، ۱۳۹۳)، تلاش برای پرورش خبرگی و تولید هنری و لذت بردن از زیبایی (آیزنر، به نقل از فتحی‌واجارگاه، ۱۳۹۲)، تلاش برای آشنا ساختن با مفاهیم صلح (آمرام^۲،

1. Meehan
2. Amram

(۲۰۰۷)، توجه به موسیقی‌های سنتی و محلی (یارمحمدیان و همکاران، ۱۳۹۱)، توجه به مسئولیت‌پذیری و مفاهیم آن (سبحانی‌نژاد، نجفی، ۱۳۹۳)، توجه به احترام به حقوق دیگران (موسوی، نیلی، ۱۳۹۳)، توجه به همدردی با هم‌نوعان (هالاما و استریزنک، ۲۰۰۴)، توجه به رعایت عدالت در همه زمینه‌ها و اهمیت آن در جامعه (اشعری، ۱۳۸۷)، توجه به از خودگذشتگی و ایثار (مقدم‌زاده، ۱۳۹۳)، تأکید بر اهمیت مهرورزی در زندگی (دانیلیوک و همکاران، ۲۰۱۰)، تلاش بر پراهمیت نشان دادن حیا (میرعرب، ۱۳۹۲)، توجه به دلیری و شجاعت (موسوی، ۱۳۸۸)، توجه به بردباری (بوچانان، ۲۰۱۰، نجفی و همکاران، ۱۳۹۳)، تلاش برای تبیین مفهوم اعتدال و اهمیت آن در زندگی (مهدوی‌نژاد و همکاران، ۱۳۹۰). توجه به صداقت و نقش و اهمیت آن در زندگی (مظفری، ۱۳۹۱)، توجه به پرورش خلاقیت و سازندگی (امینی و همکاران، ۱۳۹۳)، برخورد با واقعیت (مرادی و همکاران، ۱۳۹۳)، تلاش برای توانمندی خودداری و کنترل خویش (سیسک، ۲۰۰۸)، توجه به شرح حال نویسی و تلاش برای آموزش آن (کینگ، ۲۰۱۰)، تلاش برای معنا بخشی و هدف به زندگی (موسوی، ۱۳۸۸)، برخوردار بودن از انعطاف‌پذیری (واگان، ۲۰۰۲)، توجه به درس گرفتن از تجربیات و شکست‌ها (تاجور، ۱۳۹۲)، تلاش برای بالا بردن خود آگاهی (بوومن و اسمال، ۲۰۱۰)، تلاش در جهت بهبود عزت نفس (بیگر، ۲۰۰۸، میلر، ۱۳۸۰: ۱۰)، توانایی برقراری ارتباط مطلوب با نظام هستی (کریک، جلفز، ۲۰۱۱)، تلاش در جهت درک رابطه با وجود متعالی (معروفی، کرمی، ۱۳۹۲، مصباح یزدی، ۱۳۸۷، ج ۱: ۲۵). در راستای رشد معنوی مد نظر قرار داده‌اند.

اهمیت این موضوع به حدی است که این حوزه از پژوهش همواره توجه پژوهشگران داخلی و خارجی فراوانی را به خود جلب نموده است. از جمله پژوهشگران داخلی می‌توان از صمدی (۱۳۸۵)، امینی و ماشااللهی نژاد (۱۳۹۲)، ایزدی و همکاران (۱۳۹۳) نام برد. صمدی (۱۳۸۵) یادآور شد اصولاً یک برنامه درسی جامع باید بر درک عمیق قابلیت‌ها و ابعاد وجودی انسان مبتنی باشد. از

1. Halama & Strizenek
2. Sisk
3. Wavghan
4. Bigger
5. Crick & Jelfs

این منظر توجه به رشد معنوی دانش‌آموزان می‌تواند به عنوان یک زمینه مهم در نظر گرفته شود. زیرا پرورش معنویت باعث می‌شود که دانش‌آموزان نسبت به رفتارها، تجارب معنوی خود و نیز نحوه به‌کارگیری آن در حل مسئله مختلف فردی و اجتماعی آگاهی یابند. ایزدی و همکاران (۱۳۹۳) یادآور شدند که رشد معنوی انسان یکی از مهم‌ترین مسائل آموزشی و تربیتی می‌باشد. دستیابی به این هدف بزرگ در نهاد آموزش و پرورش، نیازمند نقشه‌ای است که در ادبیات علوم تربیتی، به آن برنامه درسی می‌گویند. این طرح و نقشه، زمانی می‌تواند آن نهاد را به اهداف مطلوب خود برساند که بر مبانی، اصول، شیوه‌های دینی و ارزشی فرهنگ حاکم بر آن کشور استوار باشد. امینی و ماشااللهی نژاد (۱۳۹۲) در پژوهش خود نشان دادند که پرورش معنویت در دانشگاه‌ها باید در قالب دو رویکرد موضوع محور و تلفیقی مورد توجه قرار گیرد. در رویکرد اول معنویت مستقیماً از طریق دروس خاص و مرتبطی چون معارف اسلامی، عرفان و اخلاق اسلامی و تاریخ اسلام مورد توجه قرار می‌گیرد، در رویکرد تلفیقی رشد و پرورش توانایی‌ها، ظرفیت‌های معنوی و روحانی دانشجویان به روح حاکم و خصلت اصلی برنامه‌های درسی دانشگاهی تبدیل شده و از ظرفیت‌های مجموعه دروس تخصصی رشته‌های مختلف استفاده می‌شود.

از پژوهشگران خارجی که در این زمینه به مطالعه پرداخته‌اند می‌توان از تیسدل^۱ (۲۰۰۳)، ساهو و پرادهان^۲ (۲۰۰۸)، ریوللی^۳ (۲۰۱۰)، بوومن و اسمال^۴ (۲۰۱۰)، دانیلیوک و همکاران^۵ (۲۰۱۰)، سسرو و پرات^۶ (۲۰۱۱)، کینگ^۷ (۲۰۱۰)، بوچانان^۸ (۲۰۱۰) نام برد. تیسدل (۲۰۰۳) یادآور شد که معنویت یک بخش اساسی از تجربه انسانی است و توجه به آن برای درک و فهم چگونگی رشد و تحول فرهنگی انسان در طول زمان و نیز نحوه ساخت و ایجاد معنا توسط وی بسیار مهم است. ساهو و پرادهان (۲۰۰۸) توجه به رشد معنویت و روحانیت در برنامه‌های آموزشی را بسیار مهم و حیاتی دانستند. بیندر^۹

1. Tisdell
2. Sahu & Pradhan
3. Rivelli
4. Bowman & Small
5. Daniliuk
6. Cecero & Prout
7. King
8. Buchanan
9. Binder

(۲۰۱۱) یادآور شد که رشد معنوی و سوادآموزی معنوی دانش‌آموزان باید به عنوان یک اولویت اساسی در برنامه‌های درسی مدارس ابتدایی مورد تأکید قرار گیرد، زیرا این رویکرد، باعث تحول اساسی در فرایندهای یاددهی و یادگیری مدارس شده، همه مشارکت‌کنندگان در محیط مدرسه را نیز کاملاً درگیر می‌سازد. سسرو و پرات (۲۰۱۱) معتقدند که ویژگی‌ها و عمل نظام‌های آموزشی طی دهه‌های اخیر بر پیشرفت تحصیلی، تسلط بر موضوعات درسی، آموزش مهارت‌های لازم برای شرکت و موفقیت در آزمون‌ها و در نتیجه نادیده گرفتن رشد اجتماعی، عاطفی و معنویت فراگیران مبتنی بوده است. ریوللی (۲۰۱۰) در مطالعه خود دریافت که سطح علائق و دانش معنوی دانش‌آموزان، همبستگی قوی با آنچه که در برنامه‌های درسی مدارس ارائه می‌شوند، دارد. بوومن و اسمال^۱ (۲۰۱۰) با اذعان به این که رشد معنوی متربیان به عنوان یک موضوع مهم، کمتر در پژوهش‌ها مورد توجه قرار گرفته است، یادآور شد که رشد معنوی افراد با گرایش‌های مذهبی و نیز تجارب و فعالیت‌هایی که در این زمینه در مؤسسات آموزشی طراحی و اجرا می‌گردد، کاملاً مرتبط است.

دانیلیوک و همکاران^۲ (۲۰۱۰) بر این باورند که گنجاندن معنویت در قالب برنامه‌های درسی مراکز آموزشی به همراه تعامل مدرسه با سایر نهادهای اجتماعی شرایط لازم را برای پرورش اخلاقی و حتی عقلانی دانش‌آموزان فراهم می‌سازد. کینگ^۳ (۲۰۱۰) یادآور شد از طریق روایت و تشریح داستان خلقت انسان، منظومه شمسی و جهان هستی برای دانش‌آموزان، می‌توان به عنوان ابزاری جهت رشد سواد معنوی آنان بهره گرفت. این رهیافت‌های آموزشی مرتبط با گوناگونی آفرینش جهان در احیای ابعاد هوش معنوی دانش‌آموزان بسیار اثرگذار است. بوچانان^۴ (۲۰۱۰) یادآور شد که رشد و پرورش ویژگی‌ها و ابعاد معنوی معلمان باعث اجرای اثربخش برنامه درسی شده است. جمع‌بندی نظریات و شواهد پژوهشی مطرح شده در این زمینه حاکی از این است که همگی صاحب‌نظران و پژوهشگران این حوزه رشد معنوی را با تأکید بر زاویای معرفت‌شناسی و ارزش‌شناسی در سه بعد تعقل (خردمندی)، زیبایی، اخلاق مد نظر

1. Bowman & Small
2. Daniliuk
3. King
4. Buchanan

قرار داده‌اند. که هر یک از این ابعاد سه گانه مرکب از مؤلفه‌هایی است در بعد تعقل و خردمندی همواره مؤلفه‌هایی از قبیل پرسش پردازی، برخورد با واقعیت، انعطاف پذیری، برقراری ارتباط مطلوب با نظام هستی، عبرت گرفتن از تجربیات و شکست‌ها، معنادهی و معنابخشی و هدف دهی به زندگی، خودداری و کنترل خویش را مدنظر قرار داده‌اند. در بُعد زیبایی پرورش تخیل، ذوق، ادراک، احساسات، نظم، دقت، نقاد، تولید هنری، لذت بردن از زیبایی‌ها و در بُعد اخلاق نیز بر "بایدها" از قبیل توجه و احترام به حقوق دیگران، توجه به همدردی با هم نوعان، توجه به رعایت عدالت در همه زمینه‌ها و اهمیت آن در جامعه، توجه به از خود گذشتگی و ایثار، مهرورزی در زندگی، تلاش بر پر اهمیت نشان دادن حیا، دلیری و شجاعت، بردباری، صداقت و نقش و اهمیت آن در زندگی را مدنظر قرار داده‌اند.

به هر حال، دقت و تأمل در مجموعه مطالب و مستندات نظری و پژوهشی فوق نشان دهنده نقش و کارکردهای مثبت رشد معنوی انسان است. با توجه به اهمیت رشد معنوی، سؤال مهمی که مطرح می‌شود این است که در محتوای سند تحول بنیادین آموزش و پرورش ایران که قانون اساسی نظام آموزش و پرورش محسوب می‌شود و قرار است تحولات و تغییرات در این نظام آموزشی بر مبنای آن صورت گیرد، به چه میزان به ابعاد و مؤلفه‌های رشد معنوی توجه شده است؟

روش پژوهش

پژوهش حاضر به شیوه توصیفی شامل تحلیل محتوا^۱ است. تحلیل محتوا روش مطالعه و تجزیه و تحلیل ارتباطها به شیوه نظام‌دار عینی و کمی برای اندازه‌گیری متغیرهاست که مراحل آن آماده‌سازی و سازمان‌دهی، بررسی و پردازش پیام است. از این‌رو در این مطالعه تمرکز بر پردازش داده‌های گردآوری شده پس از رمزگذاری، مقوله‌بندی آن‌هاست.

جامعه تحلیلی پژوهش (فصول هشتگانه) سند تحول بنیادین آموزش و پرورش مصوب آذر ماه ۱۳۹۰ است که فصول آن در جدول ۱ آمده است.

جدول ۱. فصول سند تحول بنیادین آموزش و پرورش مصوب آذر ماه ۱۳۹۰

شماره صفحه	عنوان
۵	مقدمه
۶ - ۸	فصل اول: کلیات
۹ - ۱۱	فصل دوم: بیانیه ارزش‌ها
۱۲	فصل سوم: بیانیه مأموریت
۱۳ - ۱۴	فصل چهارم: چشم‌انداز
۱۵	فصل پنجم: هدف‌های کلان
۱۶ - ۱۷	فصل ششم: راهبردهای کلان
۱۸ - ۳۳	فصل هفتم: هدف‌های عملیاتی و راهکارها
۳۴ - ۳۵	فصل هشتم: چارچوب نهادی و نظام اجرایی تحول بنیادین

نمونه تحلیلی در این مطالعه با جامعه تحلیلی برابر است بدین معنا که با توجه به ماهیت و موضوع پژوهش از نمونه‌گیری صرف‌نظر و کل جامعه تحلیلی مورد بررسی عمیق قرار گرفت. مقوله‌بندی و تعیین شاخص‌ها در این تحقیق با روش جعبه‌ای^۱ انجام پذیرفته است. روش جعبه‌ای روشی است که طبقات (مؤلفه‌ها) قبل از اجرای تحقیق تعیین شدند. به همین دلیل به آن، روش از پیش تعیین شده نیز می‌گویند (نوریان، ۱۳۸۹: ۶۵). واحد ثبت^۲ در این پژوهش، مضمون بوده است. منظور از مضمون پیام خاصی است که از جانب فرستنده پیام مورد توجه قرار گرفته است. روش شمارش در این مطالعه، فراوانی می‌باشد.

ابزار جمع‌آوری اطلاعات

ابزار جمع‌آوری اطلاعات در دو مرحله تدوین شد:

مرحله اول: تعیین مؤلفه‌های مفهومی رشد معنوی

مرحله دوم: تدوین سیاهه واریس محتوا بود.

1. Procedure Parboil
2. Recording Unit

۱. **تدوین مؤلفه‌های مفهومی رشد معنوی:** در این مرحله یعنی تعیین مؤلفه‌های رشد معنوی، روش کار به این صورت بود که ابتدا براساس ادبیات پژوهش (رشد معنوی) و با توجه به اهداف پژوهش ابعاد استخراج شدند و به دنبال آن براساس ابعاد تعیین شده، مؤلفه‌های مرتبط با هر یک از ابعاد نیز تعیین شدند. به منظور آگاهی از روایی^۱ چارچوب مفهومی ابعاد و مؤلفه‌های رشد معنوی، چارچوب تدوین شده در اختیار صاحب‌نظران آشنا به ادبیات رشد معنوی قرار داده شد و از آن‌ها خواسته شد که چارچوب فوق را با توجه به انطباق ابعاد با ادبیات رشد معنوی و انطباق مؤلفه‌ها با هر کدام از ابعاد مورد بررسی قرار دهند. صاحب‌نظران پس از مطالعه چارچوب مفهومی، دیدگاه‌های خود را پیرامون اصلاح و حذف بخشی از مؤلفه‌های هر کدام از ابعاد، در اختیار گذاشتند. براساس نظرات صاحب‌نظران اصلاحات پیشنهادی انجام و چارچوب اصلاحی مجدداً در اختیار صاحب‌نظران قرار داده شد که صاحب‌نظران چارچوب نهایی را با توجه به انطباق آن با ادبیات رشد معنوی و اهداف پژوهش و همین‌طور انطباق ابعاد با مؤلفه‌ها مورد تأیید قرار دادند. چارچوب تدوین شده در جدول ۲ آمده است.

جدول ۲. ابعاد و مؤلفه‌های رشد معنوی انسان براساس ادبیات رشد معنوی

مؤلفه‌ها	ابعاد
پرورش ادراکات، احساسات و عقاید، توجه به ذوق و سلیقه، پرورش خلاقیت و سازندگی، پرورش تخیل، پرورش خبرگی، تلاش برای لذت بردن از زیبایی، پرورش تولید هنری، توجه به موسیقی‌های سنتی و محلی	هنر و زیبایی‌شناسی
مسئولیت‌پذیری، احترام به حقوق دیگران، همدردی با هم‌نوعان، عدالت، از خود گذشتگی و ایثار، مهرورزی در زندگی، تلاش بر پر اهمیت نشان دادن حیا، توجه به دلیری و شجاعت، بردباری، صداقت، اعتدال در زندگی	اخلاق
پرسش‌پردازی، خودداری و کنترل خویش، معنابخشی و هدف‌دهی به زندگی، انعطاف‌پذیری، عبرت از تجربیات و شکست‌ها، ارتقاء خودآگاهی، ارتقاء عزت نفس، توانایی برقراری ارتباط مطلوب با نظام هستی، رابطه با وجود متعالی، توجه به شرح حال نویسی و تلاش برای آموزش آن	تعقل

۲. **تدوین سیاهه واریسی محتوا:** براساس چارچوب مفهومی تدوین شده سیاهه واریسی محتوا تدوین شد. بدین معنی که جدولی تنظیم شد که در ستون اول ابعاد رشد معنوی، در ستون دوم به تفکیک در ردیف‌های جداگانه تک‌تک مؤلفه‌های هر بعد

و در ستون سوم مصادیق سند تحول بنیادین برای هر کدام از مؤلفه‌ها قرار داده شد. جهت محاسبه ضریب پایایی^۱ این ابزار، از روش اسکات^۲ (۱۳۹۱) استفاده شده است. بدین صورت که سیاهه و آرسوی محتوا در اختیار هفت نفر از صاحب نظران مذکور قرار گرفت و ضریب توافق آنها براساس فرمول ذیل محاسبه شد.

$$C.R = \frac{\text{مقوله‌های مورد توافق}}{\text{کل مقوله‌ها}} \times 100$$

$$C.R = \frac{29 + 27 + 28 + 26 + 28 + 27}{7 \times 29} \times 100 = 95/5$$

براساس فرمول اسکات ضریب توافق بین صاحب نظران پیرامون فرم تحلیل محتوا ۹۵/۵ می‌باشد که ضریب توافق بالا و قابل ملاحظه‌ای است.

روش اجرا

پس از تدوین سیاهه و آرسوی محتوا و محاسبه روایی و پایایی آن انجام تحلیل محتوا آغاز شد. بدین صورت که ابتدا سند تحول بنیادین به طور کامل و جمله به جمله مورد مطالعه قرار گرفت. پس از آن مضامین عبارات متناسب و همسو با نظام مقوله بندی مشخص و در فهرست و آرسوی ثبت شد. سپس فراوانی هر مؤلفه شمارش شده و دقیقاً تعیین شد که هر بخش سند به چه میزانی به این موضوع توجه کرده است (جدول ۳). این کار توسط دو نفر انجام شد تا اعتبار یافته‌ها بالاتر برود. البته همسانی نظرات آنها مورد تأیید قرار گرفت.

لازم به ذکر است که داده‌های حاصله با استفاده از شاخص‌های توصیفی در فرایند تحلیلی آنتروپی شانون^۳ مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفت. بدین معنی که ابتدا فراوانی مؤلفه‌ها در محتوای سند تحول بنیادین آموزش و پرورش استخراج و در جدول مربوطه درج گردید؛ سپس داده‌های پژوهش در فرایند تحلیلی آنتروپی شانون (به‌هنگار کردن داده‌های جدول فراوانی، محاسبه بار اطلاعاتی مقوله‌ها و به دست آوردن ضریب اهمیت آنها) تجزیه، تحلیل و توصیف شدند که در ادامه به توضیح مراحل سه‌گانه آن پرداخته شده است.

1. Reliability
2. Scott
3. Shannon Entropy

مرحله اول: ماتریس فراوانی‌های جدول فراوانی باید بهنجار شوند که برای این کار از این رابطه استفاده می‌شود:

$$P_{ij} = \frac{F_{ij}}{\sum_{i=1}^m F_{ij}} \quad (i = 1, 2, 3, \dots, m, j = 1, 2, \dots, n)$$

ماتریس فراوانی هنجار شده P ، فراوانی مقوله F ، شماره پاسخگو i ، شماره مقوله j ، تعداد پاسخگو m

مرحله دوم: بار اطلاعاتی هر مقوله را محاسبه و در ستون‌های مربوطه قرار داده شد و برای این منظور از رابطه زیر استفاده شد:

$$E_j = K \sum_{i=1}^m [P_{ij} L_n P_{ij}] \quad (j = 1, 2, n) \quad K = \frac{1}{L_{nm}}$$

هنجار شده ماتریس P ، $J = (1, 2, \dots, n)$ ، لگاریتم نپری L_n ، شماره پاسخگو i ، شماره مقوله j ، تعداد پاسخگو m

مرحله سوم: با استفاده از بار اطلاعاتی مقوله‌ها ($i=1, 2, \dots, n$) ضریب اهمیت هر یک از مقوله‌ها محاسبه شده و هر مقوله‌ای که دارای بار اطلاعاتی بیشتری باشد از درجه اهمیت (W_j) بیشتری برخوردار است. که برای محاسبه ضریب اهمیت از رابطه زیر استفاده شده:

$$W_j = \frac{E_j}{\sum_{i=1}^n E_j}$$

درجه اهمیت W_j ، بار اطلاعاتی هر مقوله E_j ، تعداد مقوله‌ها n ، شماره مقوله j

لازم به ذکر است در محاسبه E_j مقادیر P_{ij} که برابر صفر باشد به دلیل بروز خطا و جواب بی‌نهایت در محاسبات ریاضی با عدد بسیار کوچک 0.000001 جایگزین شده است اما J شاخصی است که ضریب اهمیت هر مقوله را در یک پیام با توجه به شکل پاسخگوها مشخص می‌کند (آذر، ۱۳۸۰: ۱۰-۹).

یافته‌ها

یافته‌های حاصل از میزان توجه به ابعاد رشد معنوی در محتوای سند تحول بنیادین آموزش و پرورش جمهوری اسلامی ایران در جدول ۳ منعکس شده است.

جدول ۳. نتایج تحلیل جایگاه ابعاد و مؤلفه‌های رشد معنوی انسان، در سند تحول بنیادین آموزش و پرورش ایران

ابعاد	مؤلفه‌ها	فراوانی	درصد	
هنر و زیبایی‌شناسی	آموزش بیان ادراکات، احساسات و عقاید	۷	۴/۲	
	توجه به ذوق و سلیقه	۲	۱/۲	
	توجه به پرورش خلاقیت و سازندگی	۱۳	۷/۷	
	توجه به پرورش تخیل	۴	۲/۴	
	تلاش برای پرورش روحیه لذت بردن از زیبایی	۱۶	۹/۵	
	تلاش برای پرورش تولید هنری	۵	۳	
	توجه به موسیقی‌های سنتی و محلی	۰	۰	
	جمع	۴۷	۲۸	
اخلاق	توجه به مسئولیت‌پذیری و مفاهیم آن	۱۱	۶/۵	
	توجه به احترام به حقوق دیگران	۸	۴/۸	
	توجه به همدردی با هم نوعان	۶	۳/۶	
	توجه به رعایت عدالت در همه زمینه‌ها و اهمیت آن در جامعه	۱۷	۱۰/۱	
	توجه به از خودگذشتگی و ایثار	۴	۲/۴	
	تأکید بر اهمیت مهرورزی در زندگی	۱۲	۷/۱	
	تلاش بر پر اهمیت نشان دادن حیا	۵	۳	
	توجه به دلبری و شجاعت	۶	۳/۶	
	پرداختن به سجایای اخلاقی و اهمیت دادن به آنها	۱۹	۱۱/۳	
	تلاش برای تبیین مفهوم اعتدال و اهمیت آن در زندگی	۳	۱/۸	
	توجه به صداقت و نقش و اهمیت آن در زندگی	۲	۱/۲	
	توجه به بردباری	۳	۱/۸	
		جمع	۹۶	۵۷/۱۴
تعقل	پرسش‌پردازی	۴	۲/۴	
	تلاش برای کنترل خویش	۱	۰/۶	
	توجه به شرح حال نویسی و تلاش برای آموزش آن	۰	۰	
	تلاش برای معنابخشی و هدف به زندگی	۵	۳	
	بر خوردار بودن از انعطاف‌پذیری بالا	۲	۱/۲	
	توجه به درس گرفتن از تجربیات و شکست‌ها	۱	۰/۶	
	تلاش برای بالا بردن خود آگاهی	۳	۱/۸	
	تلاش در جهت بهبود عزت نفس	۴	۲/۴	
	توانایی برقراری ارتباط مطلوب با نظام هستی	۲	۱/۲	
	تلاش در جهت درک رابطه با وجود متعالی	۳	۱/۸	
		جمع	۲۵	۱۵
	مجموع		۱۶۸	۱۰۰

تحلیل داده‌های حاصل از جدول حاکی از آن است که، از مجموع ۱۶۸ فراوانی مرتبط با ابعاد مفهومی رشد معنوی انسان ۴۷ فراوانی (۲۸ درصد) در بعد هنر و زیبایی‌شناسی، ۹۶ فراوانی (۵۷/۴ درصد) در بعد اخلاق و ۱۵ فراوانی (۹/۱۷ درصد) در بعد تعقل بوده است.

سؤالی که اینک مطرح است این است که میزان توجه به ابعاد سه‌گانه رشد معنوی در فصول مختلف سند تحول بنیادین چگونه است؟ داده‌های حاصل از این بررسی در جدول ۴ منعکس شده است.

جدول ۴. توزیع فراوانی توجه به ابعاد رشد معنوی انسان، در سند تحول بنیادین آموزش و پرورش ایران

درصد	فراوانی	ابعاد رشد معنوی انسان			فصول سند
		تعقل	اخلاق	هنر و زیبایی‌شناسی	
۴/۲	۷	۰	۶	۱	مقدمه
۸/۳	۱۴	۶	۴	۴	کلیات
۱۳/۱	۲۲	۴	۱۵	۳	بیانیه ارزش‌ها
۱/۲	۲	۰	۲	۰	بیانیه مأموریت
۱۰/۱	۱۷	۱	۹	۷	چشم‌انداز
۱۳/۱	۲۲	۳	۱۳	۶	هدف‌های کلان
۳/۶	۶	۰	۳	۳	راهبردهای کلان
۴۱/۷	۷۰	۱۴	۳۴	۲۲	هدف‌های عملیاتی و راهکارها
۴/۸	۸	۲	۵	۱	چارچوب نهادی و نظام اجرایی تحول بنیادین
۱۰۰	۱۶۸	۳۰	۹۱	۴۷	مجموع

تحلیل داده‌های حاصل از جدول ۴ حاکی از این است که در بخش‌های سند تحول به صورت متفاوتی ابعاد سه‌گانه رشد معنوی انسان مورد توجه قرار گرفته است. میزان توجه بدین صورت است که در بخش مقدمه ۷ فراوانی (۴/۲ درصد)، در بخش کلیات ۱۴ فراوانی (۸/۳ درصد)، در بخش بیانیه ارزش‌ها ۲۲ فراوانی (۱۳/۱ درصد)، در بخش بیانیه مأموریت ۲ فراوانی (۱/۲ درصد)، در بخش چشم‌انداز ۱۷ فراوانی (۱۰/۱ درصد)، در بخش هدف‌های کلان ۲۲ فراوانی (۱۳/۱ درصد)، در بخش راهبردهای کلان ۶ فراوانی (۳/۶ درصد)، در بخش هدف‌های عملیاتی و راهکارها ۷۰ فراوانی (۴۱/۷ درصد) و در بخش چارچوب نهادی و نظام اجرایی تحول بنیادین ۸ فراوانی (۴/۸ درصد) به مؤلفه‌ها اختصاص داده شده است.

لازم به ذکر است جهت پی بردن به بار اطلاعاتی داده‌های حاصله، به بهنجار کردن داده‌های حاصله پرداخته شد. که داده‌های آن در جدول ۵ منعکس شده است.

جدول ۵. داده‌های بهنجار شده توجه به ابعاد رشد معنوی انسان، در سند تحول بنیادین آموزش و پرورش ایران

ابعاد رشد معنوی انسان			فصول سند
تعقل	اخلاق	هنر و زیبایی‌شناسی	
۰/۰۰۰۱	۰/۰۶۶	۰/۰۲۱	مقدمه
۰/۲۰۰	۰/۰۴۴	۰/۰۸۵	کلیات
۰/۱۳۳	۰/۱۶۵	۰/۰۶۴	بیانیه ارزش‌ها
۰/۰۰۰۱	۰/۰۲۲	۰/۰۰۰۱	بیانیه مأموریت
۰/۰۳۳	۰/۰۹۹	۰/۱۴۹	چشم‌انداز
۰/۱۰۰	۰/۱۴۳	۰/۱۲۸	هدف‌های کلان
۰/۰۰۰۱	۰/۰۳۳	۰/۰۶۴	راهبردهای کلان
۰/۴۶۷	۰/۳۷۴	۰/۴۶۸	هدف‌های عملیاتی و راهکارها
۰/۰۶۷	۰/۰۵۵	۰/۰۲۱	چارچوب نهادی و نظام اجرایی تحول بنیادین

پس از نرمال‌سازی داده‌ها با استفاده از فرمول مرحله دوم روش شانون، مقدار بار اطلاعاتی (EJ) هریک از مؤلفه‌ها به دست آمد، که در جدول زیر آورده شده است.

جدول ۶. مقدار بار اطلاعاتی ابعاد رشد معنوی انسان، در سند تحول بنیادین آموزش و پرورش ایران

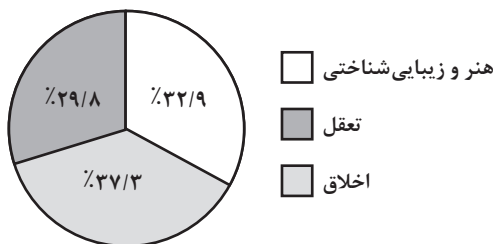
ابعاد	هنر و زیبایی‌شناسی	اخلاق	تعقل
بار اطلاعاتی (EJ)	۰/۷۴۱	۰/۸۳۹	۰/۶۷۰

داده‌های حاصل از جدول ۶ حاکی از این است که مؤلفه اخلاق بیشترین بار اطلاعاتی را به خود اختصاص داده است. مؤلفه‌های هنر و زیبایی‌شناسی و مؤلفه تعقل به ترتیب در رتبه‌های بعدی قرار دارند. جهت آگاهی از ضریب اهمیت مؤلفه‌ها مجدداً پردازش در سطح بالاتر انجام شد که داده‌های حاصله در جدول ۷ آمده است.

جدول ۷. مقدار ضریب اهمیت ابعاد رشد معنوی انسان، در سند تحول بنیادین آموزش و پرورش ایران

ابعاد	هنر و زیبایی‌شناسی	اخلاق	تعقل
ضریب اهمیت (WJ)	۰/۳۲۹	۰/۳۷۳	۰/۲۹۸

داده‌های حاصل از جدول ۷ حاکی از این است که هر مقوله‌ای که دارای بار اطلاعاتی بیشتری باشد از درجه اهمیت (WJ) بیشتری برخوردار است. بر این اساس بعد اخلاق در سند تحول بنیادین از اهمیت بیشتری برخوردار است.

نمودار ۱) ضریب اهمیت ابعاد رشد معنوی انسان در سند تحول بنیادین آموزش و پرورش ایران

نتایج جدول ۷ و نمودار ۱ نشان می‌دهد که از بین ابعاد، بیشترین ضریب اهمیت مربوط به بعد اخلاق (۰/۳۷۳) و کمترین ضریب اهمیت مربوط به بعد تعقل (۰/۲۹۸) بوده است. با توجه به این نکته ضروری است تا در کلیه تصمیم‌گیری‌ها به بُعد تعقل انسان نیز توجه معمول مبذول گردد.

بحث و نتیجه‌گیری

هدف از انجام این پژوهش آگاهی از ابعاد و مؤلفه‌های رشد معنوی انسان و تحلیل آن در محتوای سند تحول بنیادین آموزش و پرورش بود. روش پژوهش توصیفی (تحلیلی-اسنادی) بود که با استفاده از سیاهه واریسی محتوا، سند تحول بنیادین آموزش و پرورش (۱۳۹۰) مورد تحلیل قرار گرفت. یافته‌های حاصله حاکی از این است که رشد معنوی دارای ابعادی است که عبارتند از: هنر و زیبایی‌شناسی، اخلاق و تعقل. هر کدام از این ابعاد دارای مؤلفه‌هایی است که مورد توجه صاحب‌نظران مختلف قرار گرفته است. بُعد هنر و زیبایی‌شناسی از ابعادی است که بر آموزش بیان ادراکات، احساسات، عقاید، خلاقیت، ذوق و سلیقه، تولید هنری و لذت بردن از زیبایی متمرکز است و مورد توجه صاحب‌نظران داخلی و خارجی از جمله مهرمحمدی (۱۳۹۰)، حکیم‌زاده، موسوی (۱۳۸۷)، امینی و همکاران (۱۳۹۳)، رحیمی‌نیا و همکاران (۱۳۹۳)، آیزنر، به نقل از فتحی و اجارگاه (۱۳۹۲)، آمرام، (۲۰۰۷) قرار گرفته است. در توضیح این بعد می‌توان گفت که هنر و زیبایی‌شناسی به عنوان یکی از کارکردهای اساسی در رشد معنوی انسان مطرح است. اهمیت این کارکرد از آنجا ناشی می‌شود که مباحث هنری و زیبایی‌شناسی در زمینه‌های سازنده‌ای مانند تقویت احساس نیازمندی به خدا، پرورش احساسات مذهبی، ایجاد تعمیق در سلوک فردی تأثیر شگفت دارد (مهدوی نژاد و همکاران، ۱۳۹۰: ۹۲). به عبارت دیگر هدف از تبیین این بعد، پرورش تجربیات هنری و زیبایی‌شناسانه‌ای است که منجر به زمینه‌سازی و دستیابی به هدف غایی رشد معنوی (قرب الهی) گردد (حسینی و همکاران، ۱۳۹۰: ۲).

بُعد دوم اخلاق است که مؤلفه‌های آن پیرامون مسئولیت‌پذیری، احترام به حقوق دیگران، همدردی، رعایت عدالت، ایثار، مهرورزی، سجایای اخلاقی و اعتدال می‌باشد که مورد توجه صاحب‌نظران مختلف از جمله سبحانی‌نژاد و نجفی، (۱۳۹۳)، موسوی، نیلی (۱۳۹۳)، هالاما و استریزنک (۲۰۰۴)، اشعری (۱۳۸۷)، مقدم زاده (۱۳۹۳)، دانلیوک و همکاران (۲۰۱۰)، میرعرب (۱۳۹۲)، موسوی (۱۳۸۸)، نجفی و همکاران (۱۳۹۳)، مهدوی‌نژاد و همکاران (۱۳۹۰) قرار گرفته است. مؤلفه‌های این بعد حکایت از آن دارند که انسان معنوی معرفت ویژه‌ای نسبت به وجود متعالی (خدا)، انسان، جهان هستی دارد و تلاش می‌کند از طریق صفات و رفتارهای اخلاقی، زیست معنوی خود را به مسیر مطلوب هدایت نماید.

بُعد سوم تعقل است. مؤلفه‌های این بعد پیرامون بعد پرسش‌پردازی، انعطاف‌پذیری، عبرت‌آموزی از تجربیات و شکست‌ها، معنادهی و معنابخشی به هدف در زندگی، برقراری ارتباط مطلوب با نظام هستی است که مورد توجه مرادی و همکاران (۱۳۹۳)، سیسک^۱ (۲۰۰۸)، مظفری (۱۳۹۱)، بوچانان (۲۰۱۰)، کینگ (۲۰۱۰)، یارمحمدیان و همکاران (۱۳۹۱)، موسوی (۱۳۸۸)، واگان^۲ (۲۰۰۲)، تاجور (۱۳۹۲)، بوومن و اسمال (۲۰۱۰)، بیگر^۳ (۲۰۰۸)، کریک، جلفز^۴ (۲۰۱۱)، معروفی، کرمی (۱۳۹۲) قرار گرفته است. اهمیت این بُعد در این است که به مراقبت بسیار نیاز دارد به‌گونه‌ای که اگر مورد مراقبت و توجه ویژه قرار گیرد، می‌تواند به رشد معنوی انسان منجر شود. در حقیقت تعقل به عنوان یک محمل کل نگرانه می‌تواند زندگی معنوی آدمی را نجات بخشیده و روان را که با گروه‌های فکری درگیر شده است سامان بخشد (میلر، ۱۳۸۰: ۱۰).

دیگر یافته این پژوهش مربوط به ابعاد و مؤلفه‌های رشد معنوی انسان و تحلیل جایگاه آن در محتوای سند تحول بنیادین آموزش و پرورش ایران بود. یافته‌ها نشان داد که در مجموع ۱۶۸ مرتبه به مؤلفه‌های مفهومی مرتبط با رشد معنوی انسان در سند تحول بنیادین توجه شده است که در میان بخش‌های نه‌گانه سند، بخش هدف‌های

1. Sisk
2. Wavghan
3. Bigger
4. Crick & Jelfs

عملیاتی و راهکارها با ۷۰ فراوانی و ۴۱/۷ درصد بیشترین و بخش بیانیه مأموریت با ۲ فراوانی و ۱/۲ درصد کم‌ترین میزان توجه به مفاهیم رشد معنوی را داشته‌اند. این نوع توجه می‌تواند به دلیل تفاوت در ماهیت، هدف و حجم فصول سند تحول آموزش و پرورش باشد. هم‌چنین نتایج بررسی و تحلیل میزان توجه در ابعاد مورد بررسی که در فرایند چهار مرحله‌ای آنتروپی شانون انجام پذیرفت، حاکی از آن است که میزان بار اطلاعاتی و ضریب اهمیت در بعد هنر و زیبایی‌شناسی با (۴۷ فراوانی) به ترتیب ۰/۷۴۱ و ۰/۳۲۹، بعد اخلاق (۹۶ فراوانی) ۰/۸۳۹، ۰/۳۷۳ و بعد تعقل (با ۲۵ فراوانی)، ۰/۶۷۰، ۰/۲۹۸ می‌باشد.

چنین نتایج قابل توجهی می‌تواند به دلایلی همچون نگرش برنامه‌ریزان درسی، ترجیحات مولفان سند تحول بنیادین آموزش و پرورش، محدودیت در حجم سند و تلقی کافی بودن فراوانی‌های بیان شده باشد. یافته‌های مرتبط با وضعیت مؤلفه‌ها نشان می‌دهد که به برخی از مؤلفه‌ها یا اصلاً توجهی نشده و یا میزان توجه بسیار ناچیز بوده است. علت این نوع از نارسایی را می‌توان در دو بخش عملی و نظری جستجو کرد. از آن جایی که تعلیم و تربیت معنوی، تار و پودی در هم تنیده از عمل و نظر است، برخی از نارسایی‌های آن، نتیجه کجروی در عرصه و روابط عملی و برخی حاصل کج اندیشی در مقام نظر است. با توجه به تعامل و در هم تنیدگی عمل و نظر، ضعف‌های موجود در سند تحول بنیادین آموزش و پرورش شکل بسیط نظری یا عملی ندارد، بلکه به صورت بافت‌های پیچیده، آشکار می‌گردند که در آنها اعمال و اندیشه‌ها، یکدیگر را تأیید و تقویت می‌کند.

نارسایی موجود می‌تواند بخش‌های مختلف آموزش و پرورش را تحت الشعاع قرار داده و آثار و پیامدهای نامطلوبی را به ترتیب در سیاست‌های کلان نظام، اهداف دوره‌های تحصیلی، اهداف دروس ارزشی مرتبط، سازوکارهای تأمین منابع انسانی متعهد، تربیت معلم معتقد و ارزش‌مدار، تأمین منابع مالی و کالبدی مکفی مرتبط با فرایند رشد معنوی دانش‌آموزان و فرایندهای ارزشیابی کارکنان و معلمان ایجاد نماید.

اینک جهت عملیاتی ساختن یافته‌ها پیشنهاد می‌شود:

- سیاست‌گذاران آموزشی و برنامه‌ریزان درسی در ویراست‌های آتی سند تحول بنیادین آموزش و پرورش به ابعاد و مؤلفه‌های مفهومی که کم‌تر مورد توجه قرار

- گرفته است، به عنوان حلقه‌ای مفقوده، توجه بیشتری داشته باشند.
- با توجه به ضرورت اداره مطلوب سبک زندگی دانش‌آموزان با محوریت رشد معنوی، توجه به مؤلفه‌هایی که کم‌تر مورد توجه قرار گرفته در کتاب‌های درسی می‌تواند راهکاری مناسب برای پوشش نارسائی‌های سند باشد.
- برنامه‌ریزان درسی می‌توانند با استفاده از ابعاد و مؤلفه‌های رشد معنوی انسان که در این پژوهش معرفی شده‌اند، به عنوان الگویی عملی جهت‌گزینه‌ش، طراحی و تدوین برنامه درسی مناسب‌تر (برای پرورش همه‌جانبه هویت معنوی دانش‌آموزان) استفاده نمایند.
- با توجه به اقتضائات آموزش و پرورش در عصر جدید (تکنولوژی فراگیر، بحران ارزش‌ها و نزدیکی اجتماعی و سیاسی جوامع) و لزوم هم‌خوانی بیشتر اسناد پشتیبان نقشه جامع علمی کشور به ویژه سند تحول بنیادین آموزش و پرورش، صاحب‌نظران مرتبط سعی کنند ابعاد و مؤلفه‌های رشد معنوی انسان را به صورت مارپیچی^۱ در خلال برنامه‌های آموزشی تنظیم نموده و ارائه دهند.
- طراحی بسته‌ها و نرم‌افزارهای مرتبط با آموزش ابعاد و مؤلفه‌های رشد معنوی ویژه معلمان، دانش‌آموزان، والدین و کارشناسان می‌تواند به عنوان مکمل سند تحول بنیادین آموزش و پرورش و محتوای کتاب‌های درسی مورد استفاده قرار گیرد.
- با توجه به کاستی‌های موجود در سند تحول بنیادین آموزش و پرورش ایران، دست‌اندرکاران آموزش و پرورش می‌توانند به کمک آموزش‌های ضمن خدمت اهمیت پرداختن به مفاهیم مرتبط با ابعاد و مؤلفه‌های رشد معنوی انسان را برای مدیران و دبیران آموزشی تشریح نمایند تا آنان در فرصت‌ها و مناسبت‌های

۱. برنامه درسی مارپیچی یکی از روش‌های تنظیم محتوا است که در آن برخی مفاهیم، عقاید یا موضوع‌های اساسی به تدریج در طول برنامه درسی عرضه می‌شوند بدون آن که تمامی زمینه مورد یادگیری به‌طور کامل و منظم تکرار شود. در این شیوه با تعیین توالی تجربیات یادگیری، دانش‌آموزان با جنبه‌های معین موضوعات آشنا می‌شوند و موقعیت برای برخورد دوباره آنها در شکل پیچیده‌تر در سال‌های متوالی فراهم می‌شود. این شیوه برای این بوجود آمده که مطالعات دانش‌آموزان را عمیق‌تر می‌سازد (فتحی‌واجارگاه، ۱۳۸۸: ۱۹۱-۱۹۰).

گوناگون موضوع را برای دانش‌آموزان تبیین نمایند تا این مباحث به برنامه درسی پنهان^۱ یا برنامه درسی مغفول تبدیل نشود.

از محدودیت‌های این تحقیق می‌توان به عدم وجود پیشینه مرتبط با موضوع (جهت مقایسه یافته‌ها با آنها) و تحلیل کمی اطلاعات اشاره کرد. از این رو آنچه که ارایه شده است پژوهشی بکر و مقدماتی برای تحلیل جایگاه ابعاد و مؤلفه‌های رشد معنوی انسان در سند تحول بنیادین آموزش و پرورش ایران است، معرفی جامع هر یک از ابعاد و هم‌چنین تحلیل کیفی آنها نیازمند پژوهش‌های جدیدی است که پژوهشگران حوزه مطالعات برنامه درسی باید در تحقیقات آتی خود به آنها بپردازند تا در نهایت به بهبود وضعیت موجود منجر شود.

منابع

- قرآن کریم. (۱۳۸۶). (آیت‌الله مکارم شیرازی، مترجم) مشهد: آستان قدس رضوی.
- آذر، عادل. (۱۳۸۰). بسط و توسعه روش آنتروپی شانون برای پردازش داده‌ها در تحلیل محتوا. **فصلنامه علوم انسانی دانشگاه الزهرا (س)**، ۱۱(۳۷ و ۳۸)، ۱-۱۱.
- اسکات، ویلیام. (۱۳۹۱). **تئوری حسابداری مالی**، (ع. پارسائیان، مترجم). تهران: ترمه.
- اشعری، زهرا. (۱۳۸۷). **بررسی مفهوم، اصول و روش‌های تربیت معنوی بر اساس آراء علامه طباطبایی**. پایان‌نامه کارشناسی ارشد. دانشکده روان‌شناسی و علوم تربیتی دانشگاه تهران.
- امینی، محمد؛ تمنای فر، محمدرضا و نژاد، آسیه. (۱۳۹۳). تحلیل جایگاه هوش معنوی در میان مجریان و دریافت‌کنندگان کتاب درسی دین و زندگی دوره متوسطه. **فصلنامه پژوهش در برنامه‌ریزی درسی**، ۱۱(۴۳)، ۹۵-۱۰۹.
- امینی، محمد؛ ماشااللهی نژاد، زهرا. (۱۳۹۲). تأملی بر جایگاه و چگونگی توجه به پرورش معنویت در دانشگاه‌ها و مراکز آموزش عالی. **دو فصلنامه تربیت اسلامی**، ۸(۱۶)، ۷-۲۹.
- ایزدی، صمد؛ قادری، مصطفی و حسینی، فاطمه. (۱۳۹۳). امکان‌سنجی اجرای برنامه درسی با رویکرد معنوی در دوره متوسطه. **فصلنامه پژوهش در برنامه‌ریزی درسی**، ۱۱(۴۱)، ۳۴-۵۰.
- پروین یامچی، حسین. (۱۳۹۱). **بررسی میزان انعکاس مؤلفه‌های برنامه درسی معنوی در کتب درسی ادبیات فارسی پایه سوم دوره متوسطه در سال ۹۰-۹۱**. پایان‌نامه کارشناسی ارشد. دانشکده علوم انسانی دانشگاه آزاد اسلامی واحد مرند.
- تاجور، آذر. (۱۳۹۲). نسبت جهانی شدن و سلامت معنوی؛ چالش‌ها، فرصت‌ها و ملاحظات عملی برای نظام تربیتی اسلام. **فصلنامه تربیت تبلیغی**، ۲(۱)، ۱۲۷-۱۵۴.
- حسینی، فاطمه؛ ایزد، صمد؛ قادری، مصطفی و تسلیمیان، ناصر. (۱۳۹۰). برنامه درسی هنر و زیبایی‌شناسی، حوزه مغفول در نظام برنامه درسی ایران در عصر جهانی شدن. **مجموعه مقالات همایش تحول بنیادین در نظام برنامه درسی ایران**. مشهد: دانشگاه فردوسی.
- حکیم‌زاده، رضوان و موسوی، امین. (۱۳۸۷). آموزش ارزش‌ها در کتاب‌های درسی دینی دوره راهنمایی: بررسی وضعیت موجود و ارائه راهکارهایی برای وضعیت مطلوب. **فصلنامه مطالعات برنامه درسی**، ۳(۱۱)، ۹۵-۱۱۷.
- رحیمی نیا، شبنم؛ رحیمی نیا، چنور و خسروی، محبوبه. (۱۳۹۳). ادراک صاحب‌نظران رشته علوم تربیتی دانشگاه علامه طباطبایی درباره مبانی اعتقادی تربیت معنوی. **مجموعه مقالات همایش علوم تربیتی و روان‌شناسی معنویت و سلامت**. بندر گز: دانشگاه آزاد اسلامی واحد بندرگز.
- سبحانی نژاد، مهدی و نجفی، حسن. (۱۳۹۳). تحلیل ابعاد شناسانه مسئولیت‌پذیری در سبک زندگی اسلامی. **فصلنامه سراج منیر**، ۵(۱۶)، ۱۵۱-۱۷۱.
- شعبانی، زهرا. (۱۳۸۴). **بررسی تطبیقی برنامه‌های درسی دینی و اخلاقی در ایران و چند کشور جهان**. **فصلنامه تعلیم و تربیت**، ۲۱(۸۳)، ۱۱۹-۱۶۶.
- صمدی، پروین. (۱۳۸۵). **هوش معنوی**. **فصلنامه اندیشه‌های نوین تربیتی**، ۲(۳ و ۴)، ۹۹-۱۱۴.
- فتحی واجارگاه، کورش. (۱۳۸۸). **اصول و مفاهیم برنامه‌ریزی درسی**. تهران: بال.
- _____ (۱۳۹۲). **برنامه درسی به سوی هویت‌های جدید**. تهران: آبیژ.
- قائدی، یحیی. (۱۳۸۵). **تربیت شهروند آینده**. **فصلنامه نوآوری‌های آموزشی**، ۵(۱۷)، ۱۸۳-۲۱۰.
- قاسم‌پوردهاقانی، علی؛ و نصرافهانی، احمدرضا. (۱۳۹۰). رویکرد معنوی و برنامه‌ریزی درسی. **فصلنامه پژوهش در مسائل تعلیم و تربیت اسلامی**، ۱۹(۱۳)، ۷۱-۹۲.
- مرادی، مسعود؛ سیدکلان، میرمحمد و عیاری، لیلا. (۱۳۹۳). طراحی الگوی برنامه درسی معنوی در راستای تربیت زمینه‌ساز، راهبردها و راهکارهای اجرایی آن. **فصلنامه پژوهش‌های مهدوی**، ۳(۹)، ۱-۱۱.
- مصباح‌زیدی، محمدتقی. (۱۳۸۷). **اخلاق در قرآن**، (تحقیق و نگارش محمدحسین اسکندری). قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره).

- مطهری، مرتضی. (۱۳۹۳). مقدمه‌های بر جهان بینی اسلامی: جهان‌بینی توحیدی. تهران: صدرا.
- مظفری، سیاوش. (۱۳۹۱). بررسی میزان تأکید کتاب‌های تعلیمات دینی و معارف اسلامی، ادبیات فارسی و تاریخ پایه سوم راهنمایی بر مؤلفه‌های تربیت معنوی از دیدگاه معلمان شهر کرمانشاه در سال تحصیلی ۹۱-۹۰. پایان‌نامه کارشناسی ارشد. دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه ابوعلی سینا.
- معروفی، یحیی و کرمی، زهرا. (۱۳۹۲). برنامه درسی معنوی، چبستی و چرایی. مجموعه چکیده مقالات چهارمین همایش انجمن فلسفه تعلیم و تربیت ایران: مبانی فلسفی تحول در نظام آموزش و پرورش ایران. مشهد: دانشگاه فردوسی.
- مقدم‌زاده، علی. (۱۳۹۳). شناسایی راهکارهای مؤثر نهادینه‌سازی فرهنگ ایثار و شهادت در مدارس از نظر دبیران شهر قم. پایان‌نامه کارشناسی ارشد. دانشکده علوم انسانی دانشگاه شاهد تهران.
- موسوی‌خمینی، روح‌الله. (۱۳۷۳). چهل حدیث. تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره).
- موسوی، ستاره و نیلی، محمدرضا. (۱۳۹۳). تحلیل و بررسی نمود ارزش‌های انسانی و اخلاقی در حوزه برنامه‌ریزی درسی. فصلنامه مهندسی فرهنگی، ۱۳۳-۱۲۲، (۷۹)۸.
- موسوی، فرانک. (۱۳۸۸). برنامه درسی معنوی در هزاره سوم. کرمانشاه: دانشگاه آزاد اسلامی.
- مهدوی‌نژاد، محمدجواد؛ قدمی، مجید و افضل‌ی، کوثر. (۱۳۹۰). نقش هنر در تربیت معنوی. فصلنامه تعلیم و تربیت، ۲۷(۱۰۸)، ۹۱-۱۰۸.
- مهرمحمدی، محمود. (۱۳۹۰). آموزش عمومی هنر: چبستی، چرایی، چگونگی. تهران: مدرسه.
- میرزاخانی، مهدی. (۱۳۹۱). ارزش و جایگاه معنویت در قرآن و دلالت‌های برنامه درسی بر مبنای آن. پایان‌نامه کارشناسی ارشد. دانشکده روان‌شناسی و علوم تربیتی دانشگاه علامه طباطبایی.
- میرعرب، فرج‌الله. (۱۳۹۲). تربیت اعتقادی و معنوی با نگاهی قرآنی. قم: بوستان کتاب.
- میلر، جان‌پی. (۱۳۸۰). آموزش و پرورش و روح: به سوی یک برنامه درسی معنوی، (ترجمه نادرقلی قورچیان). تهران: آزاده. نجفی، حسن؛ جعفری‌هرندی، رضا و رهنما، اکبر. (۱۳۹۳). تحلیل محتوای بعد اخلاقی اهداف مصوب در کتاب‌های درسی دوره متوسطه ایران. دو فصلنامه معرفت اخلاقی، ۵(۱۵)، ۸۷-۱۰۶.
- نجفی، محمد و کشانی، فاطمه. (۱۳۸۸). برنامه درسی معنوی برای دستیابی به تربیت دینی. مجموعه مقالات همایش تربیت دینی. قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره).
- نوریان، محمد. (۱۳۸۹). تحلیل برنامه درسی دوره ابتدایی ایران. تهران: گویش نو.
- یارمحمدیان، محمدحسین؛ فروغی‌ابری، احمدعلی؛ میرشاه‌جعفری، ابراهیم و اوجی‌نژاد، احمدرضا. (۱۳۹۱). بررسی تطبیقی رویکردهای برنامه‌درسی معنوی با توجه به مؤلفه‌های برنامه‌درسی معنوی در چند کشور جهان. فصلنامه رهیافتی نو در مدیریت آموزشی، ۳(۹)، ۸۳-۱۰۲.

Amram, Y. (2007). *The seven dimensions of spiritual intelligence: An ecumenical, grounded theory*. Institute of Transpersonal Psychology. Palo Alto, CA. 1-8.

Bigger, S. (2008). Secular spiritual education? *E-journal of the British Education Studies Association*, 1, 60-70.

Binder, M.J. (2011). I saw the universe and I saw the world: Exploring spiritual literacy with young children in a primary classroom. *International Journal of Children's Spirituality*, 16, 19-35.

Bowman, N. A. , & Small, J. L. (2010). Do college students who identify with a privileged religious group experience greater spiritual development? Exploring individual and institutional factors. *Journal of Research in Higher Education*, 51, 595-614.

Brona, M., & Fiona, T. (2007). Spirituality as a universal concept: Student experience of learning about spirituality through the medium of art. *Nurse Education in Practice*, 7, 275-284.

Buchanan, M. (2010). Attending to the spiritual dimension to enhance curriculum change. *Journal of Beliefs and Values: Studies in Religion & Education*, 31 , 191-201.

Cecero, J. J., Prout, T. A. (2011). Measuring faculty spirituality and its relationship to teaching style. *Journal of Religion & Education*, 38 , 128-140.

Crick, R. D., & Jelfs, H. (2011). Spirituality, learning and personalisation: Exploring the relationship between spiritual development and learning to learn in a faith-based secondary school. *International Journal of Children's Spirituality*, 16 , 197-217.

Daniliuk, A. I., Kondakov, A. M., & Tishkov, V. A. (2010). The spiritual and moral education of Russia's school students. *Journal of Russian Education and Society*, 52 , 3-18.

Halama, P., & Strizenec, M. (2004). Spiritual, existential or both? Theoretical considerations on the nature of higher intelligences. *Journal of Studia Psychologica*, 43 , 239-253.

King, U. (2010). Earthing spiritual literacy: How to link spiritual development and education to a new Earth consciousness?. *Journal of Beliefs & Values: Studies in Religion & Education*, 31, 254-260.

Meehan, C. (2002). Promoting spiritual development in the curriculum. *Journal of Pastoral Care in Education*, 20 , 16-24.

Rivelli, S. (2010). Citizenship education at high school: A comparative study between Bolzano and Padova (Italy). *Journal of Social and Behavioral Sciences*, 2 , 4200-4207.

Sahu, T. K., & Pradhan, S. R. (2008). *A Conceptual analysis of spiritual intelligence and its relevance*. Retrieved from <http://shiram.college.academia.edu/Tapansahu/papers>

Sisk, D. (2008). Engaging the spiritual intelligence of gifted students to build global awareness. *Journal of Roeper Review*, 30 , 24-30.

Tisdell, E. J. (2003). *Exploring spirituality and culture in adult and higher education*. San Francisco: Jossey – Bass.

Vaughan, F. (2002). What is spiritual intelligence?. *Journal of Humanistic Psychology*, 42 , 16-33.